

ANNA ADAMSKA

GERBERT Z AURILLAC – PAPIEŻ SYLWESTER II –
W ŚWIETLE NOWYCH PUBLIKACJI

W ostatnich latach postęp mediewistyki francuskiej stymulują kolejne rocznice: niedawno obchodzono wstąpienie na tron Hugo Kapeta¹, ostatnio celebrowano uroczyste rocznicę chrztu Chlodwiga². Każda z takich rocznic owocuje serią książek i artykułów, fachowych i popularnych, odnawiając dyskusje o wspomnianym właśnie bohaterze. Podobnie stało się w przypadku innej rocznicy: oto mija 1000 lat od objęcia godności papieskiej przez Gerberta z Aurillac, znanego nie tylko mediewistom³, uważanego za największego uczonego swoich czasów.

Podstawowe fakty z jego życia zostały już dawno ustalone przez historyków: Gerbert, urodzony w połowie X w. zdobył formację mnicha w klasztorze St. Géraud k. Aurillac. W latach 967–970 prawdopodobnie przebywał w Katalonii, kształcąc się. Na lata 970–972 przypada jego pierwszy pobyt w Rzymie, potem zaś długo był scholastykiem szkoły katedralnej w Reims, zdobywając sławę wybitnego uczonego i pedagoga. Po krótkim okresie sprawowania funkcji opata klasztoru w Bobbio (983) i niefortunnych staraniach o godność arcybiskupa Reims, w 996 r. Gerbert ostatecznie osiadł na dworze młodego cesarza Ottona III. Dzięki jego poparciu został papieżem w 997 r. przybierając imię Sylwestra II. Zmarł w 1003 r. Ponieważ

¹ Jedną z najbardziej znaczących publikacji rocznicowych to trzy tomy artykułów, wygłoszonych na sesji *Hugues Capet 987–1987. La France de l'an Mil. Paris – Senlis, 22–25. VI. 1987: Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*, red. X. Barral-I. Altet, Paris 1987; *Religion et culture autour de l'an mil*, red. D. Iogna-Prat, J. Ch. Picard, Paris 1990; *Le roi de France et son royaume autour de l'an mil*, red. M. Parisse–X. Barral-I. Altet, Paris 1992.

² Np. L. Theis, *Clovis de l'histoire au mythe*, Paris 1996.

³ L. Titkos, *Some Notes on the Significance of Gerbert Aurillac in Bulgakov's „The Master and Margarita”* w: „Canadian American Slavic Studies” 15:1981 s. 321–329.

jego działalność jako papieża wiąże się bezpośrednio z najwcześniejszą historią Kościoła w Polsce, celowe wydaje się zaprezentowanie czytelnikowi polskiemu trzech nowych publikacji, przybliżających sylwetkę Gerberta. Dwie z nich mają charakter wydawnictwa źródłowego, trzecia stanowi pokłosie okolicznościowej sesji naukowej w Aurillac w 1996 r.⁴

1

W 1993 r. ukazała się krytyczna edycja korespondencji Gerberta⁵. Wydawcy: Pierre Riché – autor popularnej biografii Gerberta⁶ i Jean-Pierre Callu, doskonały latynista, zamieścili w dwóch tomach 220 listów i 7 utworów poetyckich, które wyszły spod jego pióra. Publikacja tego typu, spełniająca wymogi dzisiejszej krytyki naukowej, jest bardzo cenna. Korespondencja Gerberta, uczonego i człowieka czynu, obracającego się na dworze papieskim i cesarskim, wybitnego intelektualisty, jest świadectwem jego talentu i doskonałym źródłem do poznania epoki, w której żył. Dzieje jego listów same w sobie są bardzo ciekawe. Wewnętrzny układ zachowanego zbioru stanowi dzieło samego Gerberta, który osobiście wybrał listy godne ocalenia i ułożył je w porządku chronologicznym⁷. Pochodzą one z lat 983–997 i dotyczą zagadnień tak różnorodnych, iż odnosi się wrażenie, że cała kolekcja miała służyć jako wzór do nauczania sztuki korespondencji.

Fascynacja osobą Gerberta jako wielkiego uczonego, ale jednocześnie czarnoksiężnika, któremu diabeł miał pomagać w zdobyciu tak wielkiej wiedzy, była bardzo żywa już w średniowieczu, lecz jego listy uległy zapomnieniu. Odkryte zostały w końcu XVI w., aby służyć jako argument w toku polemik wyznaniowych najpierw protestantom dla dyskredytowania zwierzchności Kościoła rzymskiego, potem zaś katolikom dla jej obrony. Prezentowana edycja jest trze-

⁴ Była to druga poważna sesja naukowa poświęcona Gerbertowi. Pierwsza odbyła się w Bobbio w 1983 r. Zob. *Gerberto. Scienza, storia e mito. Atti del Gerberti Symposium (Bobbio 25–27 luglio 1983)*, Archivum Bobiense – Studia II, Plaisance 1985.

⁵ Gerbert d' Aurillac, *Correspondance*, ed. P. Riché, J.-P. Callu, t. 1–2, Paris, Les belles lettres, 1993 18 cm, s. LIII–XV, 317–404.

⁶ P. Riché, *Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil*, Paris 1987.

⁷ P. Riché, J.-P. Callu, *Wstęp w: Gerbert d'Aurillac, Correspondance*, t. 1, Paris 1993 s. XI.

cią, po edycji Migne'a w *Patrologia Latina* oraz po wydaniu w *Monumenta Germaniae Historica*⁸. Za podstawę posłużyły dwa kodeksy rękopiśmienne: XI-wieczny manuskrypt przechowywany w Lejdzie oraz tzw. manuskrypt rzymski, skopiowany w XVII w.⁹ Każdy z listów Gerberta, w języku łacińskim i francuskim tłumaczeniu, opatrzony został francuskim streszczeniem, a także przypisami filologicznymi i rzeczowymi.

Tak wydana korespondencja służyć może zarówno historykom, jak i historykom literatury¹⁰. Nietrudno zauważyć, że listy przyszłego papieża czerpały wiele ze starożytnej sztuki epistolarnej, choć wiele spośród nich stanowi przykład zwięzłości stylu. O znajomości i umiłowaniu literatury klasycznej świadczy fakt, że w arsenale wykorzystywanych przez Gerberta cytatów, parafraz i zapożyczeń z „autorytetów”, Wergiliusz, Terencjusz czy Horacy pojawiają się o wiele częściej niż Pismo Święte.

2

Osoby Gerberta z Aurillac, a bardziej jeszcze jego epoki, dotyczy druga publikacja, opracowana przez specjalistów z paryskiej École des Chartes¹¹. Jej tytuł: *Wokół Gerberta* doskonale oddaje zawartość. Oto bowiem zaprezentowano ponad 50 tekstów źródłowych, ilustrujących realia polityczne, stosunki społeczne i klimat intelektualny jego czasów, porządkując je wokół czterech tematów: miejsc, w których Gerbert przebywał oraz wokół sfer jego aktywności: polityki, Kościoła i nauki.

Źródła z pierwszej części edycji pokazują owo *theatrum mundi* – horyzont geograficzny działalności późniejszego papieża, poczynając od jego rodzinnej Owernii, poprzez Katalonię i Italię, aż do Francji i Germanii. Poza mapą świata, sporządzoną we francuskim opactwie Fleury około roku 1000, zamieszczono grupę dokumentów dotyczących klasztoru St. Géraud w pobliżu Aurillac, gdzie młody Gerbert rozpoczął życie mnicha. Do późniejszych podróży odnoszą

⁸ *Tamże*, s. XII.

⁹ We wstępie wydawcy omawiają wyczerpująco dzieje obydwu manuskryptów.

¹⁰ Na temat źródłoznawczej wartości średniowiecznych kolekcji listów – zob. G. Constable, *Letters and letters – collections*, Turnhout 1976 (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, vol. 17), passim.

¹¹ *Autour de Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil*, red. O. Guyotjeanin–E. Pouille, Paris, École des Chartes, 1996 30 cm, 371 ss., fot., mapy.

się kolejne źródła: typowy testament kataloński z X w. oraz fragment pontyfikału używanego w klasztorze w Ripoll, następnie sfałszowany dyplom dla arcybiskupstwa Reims oraz inwentarz dóbr klasztoru w Bobbio, którego opatem Gerbert był przez pewien czas. Rzeczywistość Italii, gdzie przebywał trzykrotnie, ilustruje dokument dla arcybiskupstwa Rawenny, a także dyplom z początku XI stulecia, zawierający informacje na temat pałacu papieskiego i bazyliki św. Jana na Lateranie.

Druga część publikacji zawiera źródła do poznania rzeczywistości politycznej epoki. Aluzję do wieloletnich, bardzo bliskich kontaktów Gerberta z dynastią Ottonów stanowi sławna miniatura z Psalterza Egberta (lata osiemdziesiąte X w.), która przedstawia cesarza *in maiestate*, odbierającego hołd czterech prowincji świata chrześcijańskiego. Inne zabytki z tego okresu to przywilej Ottona III dla katedry w Würzburgu z roku 1000 oraz fragment poezji tworzonej na chwałę cesarza – tzw. *Modus Ottinc*, opiewający zwycięstwo Ottona I nad Węgrami na Lechowym Polu. Francji w X w. dotyczy m. in. dyplom Hugo Kapeta dla Fleury z 993 r., najstarszy zachowany w oryginalnej formie w archiwum klasztornym.

Rzeczywistość Kościoła u schyłku pierwszego tysiąclecia ilustrują rozmaite źródła, dotyczące prawa kanonicznego (np. fragment *Collectio canonum* Abbona de Fleury, niektóre wybrane dyplomy papieskie, jak również teksty dotyczące różnych aspektów reformy monastycznej, tzw. reformy kluniackiej) i liturgii.

W części ukazującej życie intelektualne epoki, którego Gerbert był tak wybitnym przedstawicielem, zamieszczono m. in. fragment inwentarza biblioteki klasztornej w Bobbio prawdopodobnie z X w., a także wyjątki z nieco wcześniejszego słownika hebrajsko-łacińskiego i z poezji Wergiliusza, służące zapewne jako tekst szkolny do nauczania łaciny. W tej części publikacji znalazły się też fragmenty dzieł samego Gerberta: poezji oraz tekstów z dziedziny logiki, arytmetyki i kosmologii.

Pokaźna grupa zaprezentowanych źródeł odnosi się bezpośrednio do osoby Gerberta z Aurillac. Są to reprodukcje kilku jego listów, zachowane w manuskrypcie lejdejskim, dalej zaś fragmenty aktów synodalnych zredagowanych przez niego na synodzie w Saint-Basle w pobliżu Reims w 991 r. oraz dwa z dyplomów, które wydał jako papież Sylwester II. Inne zabytki (m. in. tekst modlitwy za jego duszę z końca X w., oraz epitafium, znajdujące się w rzymskiej bazylice św. Jana na Lateranie) pokazują, w jaki sposób pamięć o nim trwała w świadomości potomnych.

Dla czytelnika polskiego szczególnie interesujące są źródła odnoszące się do działalności Gerberta związanej z problemami Europy Środkowej. W jednym z jego listów do Ottona III z 997 r., zawierającym aluzje do sytuacji na wschodniej granicy cesarstwa, pojawiają się „Scytowie”, w których większość historyków widzi Słowian Połabskich¹². Z kolei historii Węgier, na której decyzje Sylwestra II zaważyły tak mocno, dotyczy jego rzekomy list do księcia węgierskiego datowany w marcu roku 1000 a odnosi się do wprowadzenia tam chrześcijaństwa.

W sumie, w omawianej publikacji zamieszczono 55 rozmaitych źródeł opisowych i ikonograficznych, które – według słów redaktorów – ilustrują taki świat, jakim go znał Gerbert z Aurillac i jakim go sobie wyobrażał. Warte podkreślenia jest wysoki naukowy poziom książki. Edycja każdego zabytku to właściwie rozbudowane *dossier*, na które składa się jego fotograficzna reprodukcja, transkrypcja i tłumaczenie (w przypadku tekstów), komentarz historyczny, a także bibliografia, dotycząca zarówno danego przypadku, jak i typu źródeł. Te walory sprawiają, iż mamy do czynienia nie tylko z przeglądem źródeł dotyczących Gerberta, ale z publikacją, która mogłaby doskonale służyć w nauczaniu podstaw krytyki historycznej.

3

Mając do dyspozycji tak świetne edycje źródeł, łatwiej jest śledzić dyskusję specjalistów, której efektem jest nowo wydany tom studiów poświęconych Gerbertowi, pt. *Gerbert l'Européen*¹³. W zbiorze tym uderza natychmiast dwojakie podejście do jej bohatera: Gerbert jest tu nie tylko symbolem Europy u progu drugiego tysiąclecia, ale także wybitnym reprezentantem Owernii, swojej „małej ojczyzny”, która kultywuje jego pamięć. Osadzeniu przyszłego papieża w historii lokalnej służy seria artykułów dotyczących regionu i miasta Aurillac w jego epoce, jak również w czasach nowożytnych.

Jak pisze historyk tego regionu, w X w. Owernia była krainą leżącą na uboczu wielkiej polityki, ale pomimo nieco archaicznej struktury społecznej i gospodarczej i tutaj rozpoczął się proces feudalizacji.

¹² Omówienie dyskusji na ten temat w komentarzu A. Gieysztor, *Tamże*, s. 144–146.

¹³ *Gerbert l'Européen. Actes du colloque d'Aurillac 4–7 juin 1996*, red. N. Charbonnel–J. E. Iung, Clermont-Ferrand, Société des lettres, sciences et arts „La Haute-Auvergne”, 1997, 23 cm, 363 ss. fot., mapy.

zacji: skupiania władzy przez lokalnych możnych, podporządkowujących sobie ludność. Natomiast pod względem kulturalnym region nie ustępował wcale karolińskiej północy; Aurillac utrzymywało żywe stosunki kulturalne z półwyspem iberyjskim¹⁴. Miasto to rozwinęło się wokół ufundowanego nieco wcześniej (IX w.) klasztoru St. Géraud. W końcu X w. Aurillac stało się jednym z najbardziej znaczących ośrodków miejskich w diecezji Clermont, a jego rozwój przyspieszył fakt, że znajdowało się na szlaku pielgrzymkowym do Compostelli¹⁵. Pielęgnowanie pamięci o Gerbercie rozpoczęło się w Aurillac bardzo wcześnie – już w XV stuleciu. W XIX w. zaczęto kreować go na jeden z symboli miasta i całej Owernii. Badacze historii regionalnej potrafią wskazać konkretne wydarzenia polityczne, które stymulowały wówczas rozwój „kultu” Gerberta. Jego wyrazem stało się w 1851 r. odsłonięcie jego pomnika w Aurillac, poprzedzone wieloletnią społeczną akcją zbierania funduszy¹⁶.

Inna grupa tekstów daje obraz tych krain, w których Gerbert przebywał osobiście lub których dotyczyła jego działalność. Wykształcenie, które tak imponowało współczesnym, Gerbert zdobył w Katalonii, gdzie przebywał w latach 967–970. Przedstawiając katalońskie ośrodki intelektualne w tym okresie, M. Zimmermann podkreślił znaczenie środowiska katedralnego w Vich oraz klasztoru w Ripoll z jego imponującą biblioteką¹⁷. Właśnie poprzez Ripoll Gerbert mógł korzystać z „mini-renańsu” literatury klasycznej, której wpływ miał tak mocno zaważyć na stylistyce jego listów. Wysokiemu poziomowi kultury nie towarzyszyła spójność polityczna. Katalonia rozbita była wówczas na 10 księstw, a jeden z niewielu elementów je spajających stanowiła pamięć o gockiej przeszłości.

Podobne rozbitcie polityczne charakterystyczne jest w tym okresie dla Italii, gdzie Gerbert przebywał po raz pierwszy w latach 970–972¹⁸. Wtedy właśnie został przedstawiony Ottonowi I i tak wszedł w krąg spraw dynastii cesarskiej i wielkiej polityki, w którym miał pozostać przez resztę życia. Według K. F. Wernera¹⁹, cesarstwo w

¹⁴ Ch. Lauranson-Rozas, *Entre deux mondes: l'Auvergne de Gerbert w: Gerbert l'Européen*, s. 33–52.

¹⁵ N. Charbonnel, *La ville de Gerbert, Aurillac: Les origines*, tamże, s. 53–78.

¹⁶ C. Grimmer, *L'image de Gerbert dans l'Auvergne du XVIe au XXe siècle*, tamże, s. 273–283. J. E. Iung, *La statue de Gerbert – Sylvestre II à Aurillac (1843–1868)*, tamże, s. 285–305.

¹⁷ M. Zimmermann, *La Catalogne de Gerbert*, tamże, s. 79–101.

¹⁸ P. Cammarosano, *Gerbert et l'Italie de son temps*, tamże, s. 103–111.

¹⁹ K. F. Werner, *Gerbert dans les structures de l'Empire*, tamże, s. 113–121.

czasach Gerberta, dopiero co odnowione przez Ottona I, szukało swej tożsamości przede wszystkim w Saksonii. Nadanie mu charakteru uniwersalnego było dziełem Ottona III i Gerberta właśnie. Natomiast M. Parisse²⁰, prezentując pozycję Gerberta w strukturach Kościoła cesarskiego (godność opata Bobbio, arcybiskupa Rawenny i papieską uzyskał z woli cesarza) wątpi w to, czy rzeczywiście on właśnie był inspiratorem uniwersalistycznej polityki Ottona III. Pozostaje bowiem otwarte pytanie, czy wybitny intelektualista posiadał również wysokie kwalifikacje polityczne.

Trudno jest oddzielić aktywność polityczną Gerberta od działalności w Kościele, w której, jak twierdzi M. Sot²¹, widoczna była zawsze jego formacja mnicha i żywe przywiązanie do życia wspólnotowego. Jako mnich reprezentował ową „zdrowszą” część Kościoła, który w X w. przechodził głęboki kryzys autorytetu papieżstwa. Jednocześnie jako hierarcha, musiał odczuć rozmaite meandry polityki cesarzy i władców Francji wobec Kościoła.

W omawianej publikacji osobno został potraktowany wkład Gerberta z Aurillac do europejskiego dorobku intelektualnego. Wprowadzenie do tego tematu stanowią uwagi na temat obiegu książki rękopiśmiennej w Europie X w.²² oraz kontaktów naukowych Zachodu ze światem arabskim²³, z którym Gerbert zetknął się w Katalonii. W studium interesującym z punktu widzenia metody, J. P. Callu podjął próbę nakreślenia psychologicznego portretu Gerberta, dokonując analizy semantycznej jego korespondencji²⁴. Z innych opracowań wyłania się Gerbert–prawnik²⁵, Gerbert – znawca muzyki²⁶ i medycyny²⁷. Nowe badania często jednak redukują jego rolę w życiu umysłowym epoki. Na przykład staranna krytyka korespondencji, bardzo ubogiej w cytaty z dzieł prawniczych, każe przypuszczać, iż kultura prawna Gerberta była powierzchowna, wręcz dyletancka. Rze-

²⁰ M. Parisse, *Gerbert d'Aurillac et l'Empire*, tamże, s. 123–133.

²¹ M. Sot, *Le moine Gerbert, l'Église de Reims et l'Église de Rome*, tamże, s. 135–149.

²² J. Vezin, *La production et la circulation des livres dans l'Europe du Xe siècle*, tamże, s. 205–218.

²³ P. Kunitzsch, *Les relations scientifiques entre l'Occident et le monde arabe à l'époque de Gerbert*, tamże, s. 193–203.

²⁴ J. P. Callu, *Les mots de Gerbert*, tamże, s. 151–167.

²⁵ G. Giordanengo, *Gerbert, printemps – été 995: la rhétorique ratée par le droit*, tamże, s. 169–181.

²⁶ Ch. Meyer, *Gerbertus musicus. Gerbert et les fondements du système acoustique*, tamże, s. 183–192.

²⁷ D. Jacquart, *La médecine au Xe siècle*, tamże, s. 219–231.

czywistości politycznej i społecznej nie opisuje on przy pomocy terminologii prawnej. Jego wizja świata jest raczej moralna i religijna²⁸. Podobne wątpliwości budzi dzisiaj opinia, że jemu właśnie zawdzięczamy przeniesienie na Zachód takich wynalazków arabskich jak astrolabium i cyfry „arabskie”²⁹.

Działalność Gerberta jako papieża wiąże się bezpośrednio z krajami Europy Środkowo-Wschodniej. Na jego pontyfikat przypada bowiem wejście do wspólnoty chrześcijańskiej Czech, Polski i Węgier³⁰. W przekonaniu redaktorów prezentowanego zbioru oznaczało to powstanie „nowej Europy”³¹, czy raczej rozszerzenie nieprzekraczalnych do tej pory granic Europy karolińskiej. Co więcej, decyzje Sylwestra II i cesarza Ottona III w tym samym czasie powołały do życia autonomiczne struktury kościelne w postaci metropolii gnieźnieńskiej i Esztergom. Jak podkreśliła M. Saghy, był to wyjątkowy moment w historii Europy: oto ani papież, ani cesarz nie stawiają żadnych przeszkód dla rozwoju młodych państw tego regionu³².

Ostatnia część rocznicowej publikacji ukazuje miejsce Gerberta w pamięci potomnych. W średniowieczu jego spuścizna intelektualna przetrwała w licznych manuskryptach, które ciągle wymagają starannej analizy³³. W epoce nowożytnej jego postać służyła protestantom do podważania autorytetu papieża, zaś katolikom jako argument w debatach na temat gallikanizmu³⁴. Poważne studia nad postacią Gerberta zapoczątkowali dopiero mauryni francuscy, którzy wprowadzili do historiografii opinię o jego wyjątkowej wiedzy³⁵.

Lista pytań sformułowanych przez autorów prezentowanego tomu pokazuje, że epoka i osoba Gerberta nadal pozostają przedmiotem

²⁸ G. Giordanengo, *dz. cyt.*, s. 174.

²⁹ P. Kunitzsch, *dz. cyt.*, s. 195.

³⁰ A. Adamska, *Les problèmes de l'Église en Pologne et en Bohême à l'époque de Gerbert d'Aurillac*, *tamże*, s. 247–253; M. Saghy, *La christianisation de la Hongrie*, *tamże*, s. 255–262; I. Jonas, *Les débuts de l'organisation de l'Église de Hongrie*, *tamże*, s. 263–272.

³¹ Ta część zbioru nosi tytuł: *La nouvelle Europe: à l'origine des identités nationales*.

³² M. Saghy, *dz. cyt.*, s. 260.

³³ M. Mostert, *Les traditions manuscrites des oeuvres de Gerbert*, *tamże*, s. 307–324.

³⁴ E. Bury, *Gerbert et l'historiographie gallicane: de la philologie au débat d'idées*, *tamże*, s. 325–333.

³⁵ B. Dompnier, *Les controversistes protestants et Gerbert (XVIe – XVIIe siècles)*, *tamże*, s. 335–346.

dociekań historyków³⁶. Jego postać pozostaje żywa również jako symbol politycznego i duchowego oblicza Europy, z którym i my się identyfikujemy. Dlatego wspomina się go dziś, kiedy u progu trzeciego tysiąclecia Europa szuka ponownie swej tożsamości i na nowo określa swoje granice.

³⁶ Wystarczy powiedzieć, że w 18. wydanych dotychczas tomach renomowanej bibliografii historii średniowiecznej *Medioevo Latino* (red. C. Leonardi, Spoleto 1980) – wzmiankowanych jest ponad 160 publikacji na temat Gerberta, które ukazały się od końca lat 70.